

КУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII–XVIII СТ. У КОНТЕКСТІ ДИПЛОМАТІЇ ТА ЕТИКЕТУ

Досліджені дипломатичні відносини Кримського ханства й поширені в ньому елементи етикету.

Ключові слова: *Кримське ханство, перша половина XIII–XVIII ст., культурні відносини, дипломатія, етикет.*

Исследованы дипломатические взаимоотношения Крымского ханства и распространенные в нём элементы этикета.

Ключевые слова: *Крымское ханство, первая половина XIII–XVIII ст., культурные взаимоотношения, дипломатия, этикет.*

Research is devoted diplomatic mutual relations of the Crimean khanate and elements of etiquette which in them were applied.

Key words: *the Crimean khanate, first half XIII–XVIII st., cultural mutual relations, diplomacy, etiquette.*

Кримське ханство та його культурна політика Середньовіччя — раннього Нового часу донині — тема, розроблена лише частково. Питання потребує спеціальних досліджень дипломатичних зносин та елементів етикету кримців, особливо в епоху Сулеймана Пишного — Роксолани.

Культурні відносини Кримського ханства з країнами-сусідами останніми роками поступово стають зрозумілішими, з огляду на видання деяких архівних документів, раніше не доступних широкому загалу. За останніми публікаціями оригіналів офіційного листування постає широка мультикультурна панорама дипломатичних відносин Кримського улуса в складі Золотої Орди, а згодом кримського ханату, яка дозволяє відстежити елементи етикету та специфіку спілкування кримських татар з турками, українцями, росіянами, поляками й ін.

Найвагомішим для цього дослідження є видання 2001 р. Інститутом історії України фундаментального історіографічного довідника (колективної монографії) з історії дипломатії «Нариси з історії української дипломатії» під редакцією В. Смоля [7]. За наведеними в книзі даними вможливлено реконструювати ментально-ціннісні вектори культурних взаємин Кримського ханату з оточенням, виявити основи етикету у світських відносинах цього державного утворення.

Мета статті — дослідити особливості дипломатичних відносин Кримського ханства першої половини XIII–XVIII ст. в контексті етикету, дипломатичного й культурного співробітництва з країнами-сусідами.

У першій половині XIII ст. на землях Криму виникло державне утворення, правлячою династією якого були Гіреї. Засновником цього «інституту степової демократії» [7, с. 213] був Гаджжі Гірей

(Герей) Хан, що очолював клан Чингізидів і 1238–1239 рр. завоював Крим. Золота Орда тоді поширилась на величезні території від Росії до Монголії, здебільшого її населяли кипчаки (половці), й тому побутувала половецька мова з елементами монгольської та турецької. Відповідно до відносин з оточенням, у середині XIII ст. в Золотій Орді використовували одночасно монгольську (домашню і придворну мову), перську (мову лірики та дипломатичних відносин) й офіційну мову листування з європейськими країнами — латинську. Пізніше в Кримському улусі сформувалася старотатарська мова, що стала основою писемної татарської, узбецької, ногайської та казахської мов. Кримський улус (провінція, вотчина) став частиною могутнього паксу (специфічної державної форми степових суспільств) Золотої Орди — Улуса Джучі [7, 210].

Упродовж наступного століття в Каганаті формувалася новий суперетнос, до якого долучалися євреї, караїми, кримчаки, осідали кочові народи, котрі частково асимілювалися зі слов'янами, автохтонним населенням, генуезцями, турками, греками, гірськими хазарами та ін. Намісник золотоординського хана мешкав у кримському Солхаті (сучасне місто Старий Крим), великому місті з мечетями, медресе, караван-сараями, лазнями, палацами. Й понині тут існують залишки спорудженої ханом Узбеком 1314 р. мечеті. Розвиваючись, Кримський улус прагнув незалежності й відділення від Золотої Орди. Смерть Едигея 1420 р. завершила золотоординський період розвитку Криму (від «кірім» — мій степ). У цей час для скріплення документів державного значення стає тамга (печатка) у формі тризуба або гребеня. Кипчацьке стремено започаткувало цей знак.

Активні відносини формувалися в Кримського улуса із сусідніми державами, зокрема православним князівством Феодоро, яке після захвату генуезцями іменувалося Готія. Це було невелике державне утворення XII–XV ст. на заході півострова, зі столицею в місті Мангуп. До захоплення його 1475 р. Османською імперією тут побутували грецька, кипчацька, кримськотатарська мови.

Здавня тривали контакти Кримського улусу з іншими генуезькими фортецями, а також мамлюцьким Єгиптом, куди постачалися з півострова невідьники [7, с. 218], Московією, Литовським князівством. Уже 1380 р. кримський намісник Тохтамиша укладав з останніми договір про узгодження існуючих територій за власниками [7, с. 220]. 1399 р. хан Тохтамиш уже видав Вітовтові «ярлик» — засвідчений документ про земельні відносини [7, 221].

У 1449 р. Гаджжі Гірей формально проголосив себе правителем Криму, мешканці великих міст мали визнавати за ним титул «степового хана» («*dominus samranie*») [7, с. 225–226]. Карбується монета, видаються «ярлики», формуються відносини з оточенням. З цього часу родові прізвища передаються тільки нащадкам від однієї матері, що було пов'язане з гаремною культурою та поширенням офіційного

від 1311 р. ісламу. Специфіка міжнародних відносин ханату зумовлювалася: 1) принципом сімейного володіння імперією; 2) правом сильнішого; 3) спадковістю ханства й правом на нього лише нащадків кланів Чингізидів, що мали «небесну санкцію» (помазаники) [7, с. 230].

З другої половини XV ст. активізується листування намісників Золотої Орди й османів, пов'язане з осадом 1369 р. тодішньої столиці Каганату Кафи, спаленням двох міст Менглі Гірея та взяттям у полон бранців. У цей час виникли титули «тудун» (татарський намісник) або «сеньйор кампанії» (європеїзована версія), пізніше, від 1568 р., з утворенням османської провінції (санджаку) перейменованого в «бейлербея» (генерал-губернатора). В улусі мешкає велика кількість семітизованого населення та вихідців з європейських земель (передусім франків), що мають назви «гебран» та «ефренджіян». Наприкінці XV–XVI ст. до Криму переселяється чимало євреїв з Іспанії, Німеччини та Туреччини [7, с. 231–234]. На Середземномор'я поширюються торгові та супровідні їм дипломатичні відносини. Вина, коров'яче масло, сіль, спеції, ікра, червона риба, льон, хутра, шкіра, тканини тощо, раби формують торговельні відносини з оточенням та специфіку розвитку економіки Кримського ханства.

Наприкінці XV ст. турецько-татарські зносини стають органічними, обидва народи долучаються до розбудови державності й активно налагоджують контакти з європейськими сусідами.

1492 р. польського короля Ольбрахта відвідали послы від турецького султана Баязида та венеціанців, що представляли інтереси різних релігійних спільнот Криму: ісламізованих та християнізованих. Турецький посол, насаджуючи інтереси своєї країни, за свідченням середньовічного хроніста О. Гваньїні, «дав немалі подарунки» й вимагав перемир'я. Після того, як християнські правителі почали змовлятися проти Османів, послы від турецького султана прибули ще раз за підтвердженням перемир'я обопільними присягами. 1494 р. турецький посол перебував «у княжій кам'яниці на розі у Кракова, а верблюдів, яких було шістнадцять, поставив під ратушею» [6, с. 349].

Для впевненості в результативності дипломатичних відносин послы, для яких не було характерним дарувати щось, спочатку привезли підношення, а наступного разу закріпили домовленості угодою із присягою, порушення якої вважали ганебним саме поляки. Для демонстрації серйозності своїх намірів до Кракова пригнали цілий караван, котрий поставили на ринковій площі міста, для того, щоб турецька місія не залишилася непоміченою й набула розголосу. Тобто враховувалися ментальні аспекти двостороннього культурного співробітництва [6, с. 349].

На 1498 р. клятву порушили самі ж турки, котрі, об'єднавшись з татарами і молдаванами, під час хвороби короля, напали на польські міста Перемишль, Радимно, Переворськ, Ланцут [6, с. 349–350].

Метою походу була велика здобич з окреслених земель, чим військо загарбників і вдовольнилося. Далі ці ж військові утворення нападали на Поділля, міста Галич, Жидачів, Дрогобич, Самбір, незважаючи при цьому на досягнуті дипломатичні домовленості.

Протягом 1497–1505 рр. у Кримському санджаку набував військового і державницького досвіду син Баязида II — шехзаде (принц) Мехмед (тут і помер), що автоматично об'єднувало інтереси Порти і півострова. Згодом у Криму правив майбутній чоловік Роксолани Сулейман Пишний (1520–1566 рр.), що змінило культуру дипломатичних відносин з оточенням. Уже Баязид підписувався титулом «хан», те саме робили і його нащадки. Поступово формувалися принципи системи субординацій між кримськими ханами та суверенами з Оттоманської Порти. Договірні (шертні) грамоти ставали складовою етикету посольств до Московії (Івана III) та Польщі-Литви (Казимира IV), з якими було мати відносини напряму [7, с. 237–241].

У московських дипломатичних джерелах титул «хан» перекладався як «цар», «азим» («великий»). У цій та, пізніше, османській канцелярії він тлумачився «суверенний, нікому не підлеглий». Тому в етикеті міжнародних дипломатичних зносин від 1502 р. Кримський улус став називався ханатом, тобто Царством. Цей факт свідчив про його визнання як суб'єкта дипломатичних відносин, тобто суверенної державності.

Натомість, відповідно до специфіки титулатури Кримського ханства, в османському офіційному листуванні у зверненні до українських гетьманів не використовувався термін «великий». Це вирізняло специфіку перетрактацій, наприклад, порівнюючи зі зверненнями до австрійського імператора.

В етикеті відносин із кримцями частиною промов були т. зв. «здравиці», що передували переходу до суті основної справи. Це пов'язано з релігійною традицією «хутбе» — промов мусульман, коли на богослужінні спочатку згадувалося ім'я правителя-володаря [7, 241–242].

Складовою культурних взаємин з оточенням, починаючи з Менглі Гірея, в Кримському ханстві стали дипломатичні шлюби, передусім з Оттоманською Портою (класичний приклад — мати Сулеймана Пишного). Крім добросусідських та васальних відносин, де ханство намагалося контролювати тон і послідовність листування, в окремих перетрактаціях з Московією, Литвою і Польщею етикету у зверненнях до правителів не завжди дотримували. Так, Сагіб Гірей у листі звертався до адресата Івана IV як до «московського оратая» і погрожував «запрягти його в соху та змусити сіяти золу», а ще й «копати нужники» [7, 244].

Специфічно, що офіційне листування ханату, крім хана, з часом завіряв його перший заступник — принц (шехзаде), що мав титул «калга», та другий, нурадин, кожен із яких мали власні уряди,

які копіювали ханські. Верхній уряд (диван) правителя очолював великий візир (посада, що можна порівняти із сучасним прем'єр-міністром).

Складовою мирних договорів XVI ст. лишалися шерті — присяги на вірність, без яких договір не набував чинності. За неписаним законом затверджував присланих з Туреччини ханів «курултай» — з'їзд старійшин, який також вирішував питання миру та війни. Практика зворотних дипломатичних взаємин до 1700 р. визначала, що з північно-кавказьких країн, польсько-литовської держави і Московії спочатку потрібно відвідати із «поминками» Бахчисарай, а тільки після цього — Стамбул. Напряму в цей час ханат починав вести культурні діалоги й направляти посольства до Швеції та Данії [7, с. 245–247].

Специфічна «східна» особливість виявляється в протопротокольних зносинах Криму із європейськими містами Габсбургів. Посли могли приїхати до Праги або Відня на постій під виглядом «дружніх зносин» і на кошти приймаючої сторони вимагати собі дарунки, купувати кращі товари. Кожен такий візит коштував імперській скарбниці близько 4 тис. форинтів, це було формою «прихованої данини». Деякі кримські хани намагалися «підзаробити», авантюрно приставши на службу до перських шахів. У випадках війн, розпочатих Портою, раптово не зважали на «добросусідські» відносини, вербуючи воїнів на Персію чи Туреччину, що передбачало багату здобич [7, с. 248–249].

Із середини XVII ст. в Криму після мирного договору з Московією панував військовий паритет. Традиційна політика «удавання дружби» (мудара) супроводжувалася традицією регулярних обдарувань хана й вищої знаті почесною зброєю та халатами. За непокору турецькі султани ще в середині XVII ст. могли задушити васального правителя під час аудієнції. Поступово кримців позбавляли права самостійного підпису важливих документів, міжнародних угод.

Виховання майбутніх воїнів і державних діячів у Кримському ханстві, починаючи з династії Гіреїв, доручалося адигейцям-кабардинцям (черкесам). Зважаючи на мову та звички татар, чоловіка, котрий не набув досвіду та «гарних манер» у військовій школі, вважали в соціумі кочівників «тентеком» — людину, не гідну поваги.

Тому синів кримських ханів із дитинства віддавали на навчання до черкесів-вихователів — аталіків. Кількість останніх при кримському дворі в XVII ст. була такою, що ногайські мурзи (принци, представники аристократичних родів) відкрито висловлювали своє незадоволення Гіреям щодо утисків своїх прав. Адигейці виховували в довірених їм нащадків кримського нобілітету повагу до старших, емоційну стриманість, вірність ісламу, розуміння призначення воїна та гідності чоловіка, ставлення до протилежної статі тощо. Освіченість представників еліти кількох поколінь зумовила появу

дипломатичного прошарку чиновників у середовищі кримських татар, правників, нотаурів, фахівців із європейських і слов'янських мов.

У першій половині XVIII ст. до Війська Запорозького вже їздили «примирчі комісії», постійно відбувалися періодичні дипломатичні контакти з найближчим оточенням. Після 1735-1739 рр. (завершення австро-османсько-російської війни) в Криму створене російське консульство, привід до започаткування якого пов'язувався із контролем документації, зокрема паспортів руського населення. На початку 1750-х рр. у Бахчисараї з'являється російський резидент, а також французьке консульство. З 1783 р. Кримське ханство перестало існувати під натиском військ Катерини II, що захопили півострів. 8 лютого 1783 р. ця російська імператриця видала маніфест про анексію Криму [7, с. 251–260].

Варто зазначити, що загалом до кінця XVIII ст., в гірсько-прибережних районах Криму майже все корінне автохтонне населення розмовляло на діалекті кримськотатарської мови, асимілювало спадок матеріально-художньої культури всіх етносів, що населяли півострів: греків, вірменів, італійців, ромеїв (візантійців), гого-аланів, тавроскіфів, кримчаків, караїмів, ногайців тощо [3].

Багато документів Кримського ханства втрачені, але співробітники бахчисарайського Республіканської кримськотатарської бібліотеки докладають значних зусиль для їх відновлення за оригіналами архівів Скандинавії, Угорщини, Польщі, Росії, Данії, Швеції, Туреччини. Подарунки кримського хана шведському королю, передані 1632 р., й донині зберігаються в Королівському військовому музеї Швеції [2].

Стосовно етикету спілкування кримських татар, то від ханського періоду збереглися традиції звертатися до старших на знак поваги «ефенді» («господар», «пан») або «ханім» («пані»). Також із Середньовіччя використовується поширене в турецькому середовищі звернення «бей» («господар»), що нині набуває дещо насмішливого відтінку. До старших за віком у менш офіційних відносинах застосовують вокатив «ага» (дослівно: «брат») — звернення до поважної, шанованої людини. Старі завжди вирішують долю молодих, до їх думки дослухаються, особливо це стосується заручин та весілля. Для членів родини похилого віку прийнято надавати кращу кімнату помешкання, саджати за краще місце за столом. З дня шлюбу чоловік називає батьків своєї дружини «баба» (батько) та «ана» (мати). [4]. Дружина кримського татарина має подавати йому ранком каву, цілувати руку, а також мити ноги. Останнє стосувалося коханого чоловіка і в українському середовищі, зокрема на Полтавщині до XVIII ст.

Кримські татари з ханського періоду харчувалися, як й інші кочівники. Основним у їх раціоні було м'ясо коней, верблюдів, баранів, корів (зокрема в'ялене на кшталт бастурми, шашлику, кебабу тощо),

буйволине, козине й кобиляче молоко та сири (бринза). З другої половини XV ст. варили «сарацинське пшоно», тобто рис, але вживали його не із сирим, а лише із кислим молоком та сироваткою. Популярними були в кримськотатарському середовищі каймак — жирні, солодкі вершки з молока, а також вершкове масло (сари яг). З хмільних напоїв вживали бузу, яку готували з просяної муки й кислого молока, що називалося «катик».

Менш заможні верстви населення щодня їли товчене з водою пшоно, розводили гречку, просо та ячмінь. Хліб у чистому вигляді заміняли житніми коржиками, які пекли на олії та ніжному овечому курдючному жирі (катлама); сирними пиріжками (пенир-бореками), чебуреками, пельменями в шурпі (кашик). На солодке вживали лукум і трояндове варення.

Крім звичайної бузи (слабоалкогольного густого солодкого питва, настояному на просі та кукурудзі, що трохи забродили), поширеними напоями від ханського періоду були її різновид бал — солодкий напій з бекмеса (виноградного соку), а також різновид максима, який відрізнявся від звичайної бузи способом виготовлення. До складу деяких напоїв додавали кримський мед, який використовували замість цукру. Кримські татари зазвичай вживали каву, що стала їх національним напоєм, на відміну від чаю, який не набув тут популярності. У гірській і південній частинах Криму було прийнято смажити (із м'ясом та окремо) баклажани та гарбуз.

До столу за звичаєм подавали зелень, трави, солодкий та гострий перець, оливки, спаржу та моркву, яку також заготовляли на зиму в соленому вигляді. Інші овочі, а також фрукти, передусім кавуни та яблука, квасили. Наприкінці XVIII ст. їли, сидячи з великою лляною серветкою, що прикривала коліна. Прийнято було подавати глеки з посудинами (тазами, мисками) для омовіння рук [1].

Отже, культурні відносини Кримського ханства першої половини XIII–XVIII ст. віддзеркалюють специфічні ментально-культурні аспекти дипломатичного листування посольств та дво- або кількосторонніх домовленостей. Ознаки протоколу засвідчують особливості титулатури нобілітету і її відбиття в офіційних документах. Протягом XV–XVIII ст. остаточно сформувався етикет міжособових відносин та спілкування корінних мешканців Кримського півострова.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з порівнянням дипломатичних зносин і ділового етикету Кримського ханства та Ханського Гетьманату.

Список літератури

1. Абдулаева Г. Етикет питания крымских татар в ханский период. [Электронный ресурс] / Г. Абдулаева. Режим доступа: http://rustemek.ucoz.ru/publ/ehetiket_pitanija_krymskikh_tatar_v_khanskij_period/1-1-0-46. — Загл. с экрана.

2. Абдуллаев И. А. Возрождаемый архив: цели и перспективы [Электронный ресурс] / И. А. Абдуллаев. — Режим доступа: <http://cidct.info/uk/studii/5-6/14.html>. — Загл. с экрана.
3. Акчурина-Муфтиева Н. М. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV — первой половины XVIII (этапы развития, типология, стилистика, художественные особенности) / Н. М. Акчурина-Муфтиева. — Симферополь, 2008. — 390 с. : ил. — ISBN 978-966-174-004-3.
4. Ахунов Азат. Крымские татары: этикет — завещание предков [Электронный ресурс] / А. Ахунов. — Режим доступа: <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article=417>. — Загл. с экрана.
5. Бекир В. «Речевой этикет крымских татар» / Татарский язык... [Электронный ресурс] / В. Бекир. — Режим доступа: <http://tatarica.narod.ru/world/language/etiket.htm>. — Загл. с экрана.
6. Гваньїні О. Хронїка європейської Сарматїї / О. Гваньїні / упор. та перекл. з польськ. О. Ю. Мицика. — 2-ге вид., доопрац. — К. : Вид. дїм «Києво-Могилянська академїя», 2009. — 1005 с. : іл.
7. Нариси з історїї української дипломатїї / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кїрсенко та ін. / під ред. В. А. Смоля. — К. : Вид. дїм «Альтернативи», 2001. — 736 с. — ISBN 9667217-55-8.
8. Татарский мир. Крымские татары: этикет — завещание предков [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article>. — Загл. с экрана.

Надійшла до редколегії 19.03.2014 р.